

Naar een nieuw overzichtswerk van de eerste feministische golf? De casus Catharina van Rees (1831-1915)

Lotte Jensen

Eigenlijk was ik er te kritisch voor om het nu 't mijzelve betroof, te bekenen, dat eene vrouw op ieder wetenschappelijk gebied tienmaal moeilijker slaagt dan een man. 't Is een Godgruwelijk onrecht, maar van de 1000 heeren der schepping zijn er 999, die de vrouw geen wetenschappelijke gaven willen toe kennen en misgunnen. Nu, gy hebt waarschuijnlijk ook door dien zuren appel gebeten en kunt er dus over oordelen.¹

Met deze woorden lachte Catharina van Rees in de late zomer van 1877 haar hart bij haar vriendin en collega-schrijfster Elise van Calcar. Ze had genoeg van alle tegenslagen die ze op haar pad als componiste en schrijfster was tegengekomen. Vooral de negatieve kritieken op haar romans zaten haar dwars en haar onvrede richtte zich op de mannelijke critici die de ware lading van haar werken niet zouden begrijpen. Ze besloot het heft in eigen hand te nemen en verzocht haar vriendin een positieve recensie te schrijven over haar nieuwste roman, *De Familie Mixpicle* (1877): 'Ik wil nu eens door een vrouw gerecenseerd worden. Die mannen praten honderd uit en slaan gewoonlijk de plank geheel mis'.² Van Calcar reageerde attent: nog geen drie maanden later verscheen in *De Tijdspiegel* een gunstige bespreking.³ Van Rees bedankte haar uitvoerig: 'ik moest het gedrukt zien om het te kunnen gelooven en gy weet niet hoeveel goed gj mij gedaan hebt'.⁴

De correspondentie van Catharina van Rees, die deels bewaard wordt in het Haagse Letterkundig Museum en deels in de Universiteitsbibliotheek Leiden, geeft een unieke kijk op de manier waarop zij zich als vrouw verhiel tot het muzikale en literaire

leven van haar dagen. Aan het woord is een onverschrokken, zeer ambitieuze en naar onafhankelijkheid snakkende vrouw die ondanks 'tal van hinderpalen' ernaar streefde 'haar eigen weg te kunnen gaan'.⁵ Ze had niet alleen haar eigen belangen op het oog, maar ook dat van haar seksegenoten. In een vrijwel onafgebroken reeks van artikelen en romans pleitte ze tussen circa 1860 en 1895 voor een verbetering van de positie van vrouwen in de Nederlandse samenleving. Als publiciste en romanschrijfster behoorde ze daarmee tot de voorvechters van het eerste uur van de Nederlandse vrouwenbeweging.

In overzichtswerken van de geschiedenis van de vrouwenbeweging in Nederland ontbreekt echter haar naam. Zo blijft Van Rees onvermeld in de bijna 1500 pagina's tellende artikelenbundel *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenverdrag*. *Encyclopedisch handboek* (twee delen, 1914-1918). Dit pretentieuze *Encyclopedisch handboek*, dat vanaf 1913 in afleveringen begon te verschijnen, was bedoeld als een 'systematisch gerangschikte reeks monographiën die eene wetenschappelijke basis kunnen vormen voor de studie van het vrouwenvraagstuk'.⁶ De redactieleden, C.M. Werker-Beaujon, C. Wichmann en W.H.M. Werker, hadden weliswaar oog voor de voorgeschiedenis van dit vraagstuk, maar richtten hun pijlers vooral op de actuele stand van zaken en de toekomstige koers die de vrouwenbeweging volgens hen moest varen. Dientengevolge gingen de afzonderlijke auteurs hoofdzakelijk in op de eigentijdse 'plaats en taak der vrouw' op uiteenlopende maatschappelijke terreinen als de opvoeding, het onderwijs, de politiek en de cultuur.

De naam van Van Rees treffen we evenmin aan in het veel toegankelijker *Van moeder op dochter*, dat ter gelegenheid van de troonsafstand van koningin Wilhelmina en de opvolging door haar dochter Juliana in 1948 verscheen.⁷ Dit handzame werk vormde een compilatie van gegevens uit bestaande literatuur over de vrouwenbeweging en beoogde de historische ontwikkelingen over een periode van honderdvijftig jaar te schetsen, van 1798 tot 1948. Uitvoering aandacht ging daarbij uit naar de filantropische activiteiten van vrouwen uit Reveilkringen en de vroegste initiatiefnemsters om de opvoeding en scholing van meisjes te verbeteren, onder wie Anna Barbara van Meerten-Schulperoot, Mienette Storm-van der Chijs, Elise van Calcar, Betsy Perk en Mina Krüseman. De twee laatstgenoemden kregen ook uitvoerige aandacht in *Vrouwen*

vooruit! De weg naar gelijke rechten uit 1962. De auteurs van deze populariserende pocketuitgave, Anje Boswijk en Dick Couvée, stonden met name stil bij de geschiedenis van de vrouwenarbeid en de kiesrechtstrijd.⁸ In het meest recente verzichtswerk tot slot, *Denken over seks in de eerste feministische golf* van Ulla Jansz uit 1990, wordt Van Rees weliswaar genoemd, maar blijft het bij een uiterst bescheiden vermelding; haar naam valt in een voetnoot als auteur van de brochure *Open brief aan hare vrouwelijke landgenooten* (1870).⁹ Die plaats is echter wel begrijpelijk, gezien de opzet van dit werk: het was niet zozeer Jansz' doel om een totaalschets van de belangrijkste personen en organisaties uit die tijd te geven, maar om de ideeënonwikkeling in kaart te brengen, zoals die naar voren kwam in contemporaine publicaties.

Er zij dan ook niets negatiefs gezegd over de bovengenoemde publicaties, integendeel: ze blijven stuk voor stuk 'klassiekers' voor de vrouwengeschiedschrijving. Met name het boek van Jansz voorzorg en voorziet nog altijd in een behoefte, omdat zij een synthese beoogde te geven van de ideeënonwikkeling in de eerste feministische golf op basis van een groeiende hoeveelheid deelstudies en nieuw bronnenonderzoek.¹⁰

Vijftien jaar na het verschijnen van Jansz' belangrijke overzichtswerk en tal van deelpublicaties verder lijkt de tijd niettemin rijp voor een herbezinning: volstaat haar studie nog steeds als overzichtswerk of wordt het tijd dat er een nieuw handboek komt? En zo ja, welke 'leemtes' moeten er zoal gevuld worden? Is het een kwestie van witte plekken opvullen alleen, of is er meer nodig? Welke vrouwelijke canon en deelvverzameling teksten dienen er op de voorgrond te treden en ten koste waarvan en van wie? Elke keuze sluit immers weer andere uit, een onontkoombaar gevolg van de selectieprocedures die iedere geschiedschrijver nu eenmaal hanteert. Canonisering en de daarbij horende gevolgen van in- en uitsluiting zijn niet te vermijden, zo constateerde de Amerikaanse historica Bonnie Smith dan ook terecht in haar bespreking van de vijfdelige vrouwengeschiedenis *L'histoire des femmes en occident* (1991-92). Dat maakt een constante reflectie op en eventuele herschrijving van de bestaande verzichtswerken echter des te noodzakelijker.¹¹

In deze bijdrage wil ik ervoor pleiten dat er een nieuw overzichtswerk over de eerste feministische golf in Nederland komt en dat Van Rees daarin de plaats krijgt die haar toebehoort.¹²

Daartoe schets ik eerst een beeld van het leven van Catharina van Rees om vervolgens, aan de hand van haar casus, terug te blikken op het werk van Jansz en enkele wensen te formuleren voor het toekomstige handboek dat er zou moeten komen.

De ambities van Catharina van Rees

Catharina Felicia van Rees werd op 22 augustus 1831 geboren in Zutphen als jongste kind van Richardus van Rees en Constantha Wilhelmina Piper.¹³ Ze groeide op in een groot en welvarend gezin met drie zusters en vijf broers.¹⁴ Haar vader, controleur der belastingen in Zutphen, stierf toen Catharina pas zeven jaar oud was. Een ongetrouwde broer van haar moeder nam toen de zorg voor het gezin op zich.

Al op zeer jonge leeftijd wist Van Rees dat haar 'ware roeping' in de muziek lag. Op haar vijfde jaar componeerde ze stukken voor de piano en vanaf haar achttiende speelde ze steeds haar eigen muziek.¹⁵ Haar muzikale carrière leek aanvankelijk spoedig te verlopen, want in de jaren vijftig verschenen de eerste zelfstandige composities van haar in druk en in 1855 werd een avondvullende opera, getiteld *Les Débutants*, opgevoerd in een Utrechts privé-gezelschap.¹⁶ Adviezen van vrienden om niet dit muziekstuk naar Parijs te gaan en een aanbod van een zekere 'rijkaard' om zich aldaar voor de kunst te laten opleiden, sloeg ze echter van de hand. Het waren 'grootte verzoeken', maar Van Rees durfde uiteindelijk niet in te gaan tegen de mening van haar moeder, die een muzikale loopbaan beneden de stand van haar dochter achtte.¹⁷

Van Rees had gemengde gevoelens over het standpunt van haar moeder. Aan de ene kant was ze haar moeder dankbaar, omdat verdere 'pijnlijke ervaringen' die de muziek als broodwinning 'nu eenmaal met zich meebracht', haar op deze wijze bespaard bleven.¹⁸ Aan de andere kant vond ze dat haar moeder er 'ouderwetsche vooroordelen' op naield.¹⁹ Haar moeders denkbeelden sloten naadloos aan bij de algemeen gangbare opinie dat het voor vrouwen uit hun milieu ongepast was om betaalde arbeid te verrichten. Zeker in de muziek was het ongebruikelijk dat vrouwen zich als zelfstandig componiste profileerden.²⁰ Van Rees verzette

Foto van Catharina van Rees, uit: Lisa Kuitert, 'Het debacle van een negentiende-eeuwse "vrouwenreeks"'. Bibliotheek van Nederlandse schrijfsters, *Literatuur* 18 (2001) 150-158, 152.

zich krachtig tegen dergelijke denkbeelden, maar schikte zich desondanks naar de wil van haar moeder. Ze was ervan overtuigd dat ze het ver had kunnen schoppen, als de maatschappelijke omstandigheden maar gunstiger waren geweest. Talent bezat ze, naar eigen zeggen, in elk geval genoeg: 'Menig bevoegd beoordeelaar in ons land en menig componist in den vreemde heeft mij verze-kerd dat ik in hooge mate dat talent bezat en ikzelve heb de vaste overtuiging, dat de muziek mijne ware roeping was en ik met een weinig medewerking van anderen, of in andere omstandigheden geplaast, het daarin zeer ver zou gebracht hebben'.²¹

Dat ze inderdaad getalenteerd was, blijkt wel uit het feit dat de president van de Zuid-Afrikaanse Republiek (Transvaal), Thomas François Burgers, haar in 1875 verzocht om een nieuw volkslied voor zijn land te schrijven.²² Hij had Van Rees leren kennen in de jaren 1853-1858, toen hij in Utrecht theologie studeerde en hij had bovendien als fluitist meegespeeld in haar opera *Les Débutants*. Tijdens zijn reis door Europa, die tot doel had diplomatieke contac-ten te leggen en andere landen ertoe te bewegen om te investeren in zijn land, bracht hij ook Van Rees een bezoek. Op 13 september 1875 zocht hij haar op in Bonn, waar ze op dat moment woonde. In nog geen zes uur tijd had Van Rees een nieuw *Transvaalsch volkslied* gecomponeerd en ze schreef er bovendien de tekst bij. Het lied verwierf al snel bekendheid in de Zuid-Afrikaanse Republiek. In een Volksraadbesluit uit 1876 werd echter een ander lied, met tekst van W.P. van Hengel en muziek van J.W. Berner, tot het officiële volkslied van Transvaal uitgeroepen.

Voor Van Rees moet dit een domper geweest zijn en bij deze teleurstelling zou het niet blijven. Er verschenen weliswaar tal van herdrukken van haar compositie, maar Nederlandse critici schreven het werk ten onrechte toe aan de bekende toonkunste-naar Richard Hol. Voor haar was dat eens temeer een bewijs voor de tegenwerking die zij als vrouwelijke componiste op haar weg ondervond. Ze was zozeer gekwetst dat ze door de 'Hollandsche pers' als auteur verloochend werd, dat ze bitter constateerde: 'Het Transvaalsche Volkslied heeft mij zoóveel leed bezorgd, dank zij Hollandsche geldzucht, najver en onverschilligheid, dat ik 't liever niet gemaakt had'.²³

Ondanks haar vele composities — tot 1874 alleen al zagen zo'n dertig muziekstukken van haar hand het licht — bereikte ze nooit de status van gewaardeerd en zelfstandig componiste.²⁴ Dat gold

evenmin voor haar grote voorbeeld, Hermina Amersfoordt-Dijk (1821-1902), die Van Rees als een 'muzikaal genie' omschreef.²⁵ Amersfoordt-Dijk was een van de eerste Nederlandse vrouwen die orkestwerken componeerde en slaagde er dankzij de invloed en financiële steun van haar echtgenoot in een avondvullend oratorium uit te geven. Desondanks werd ze haar leven lang als een dilettante beschouwd en behield ze een marginale positie in het muziekleven.²⁶ Voor Van Rees waren haar eigen loopbaan en die van Amersfoordt-Dijk exemplarisch voor het lot dat getalenteerde vrouwelijke componisten beschoren was. Ze concludeerde mismoedig: 'De slotsom der redeneering is: Vrouwelijke componisten zouden in massa bestaan, als zich voor haar, even als voor de man, de gelegenheid opdeed om hare natuur te ontwikkelen. Als ik geld genoeg bezat om al het betere wat ik later maakte, uit te geven, zou ik het kunnen bewijzen'.²⁷ Als ongehuwde vrouw had Van Rees het vermoedelijk nog moeilijker dan Amersfoordt-Dijk, omdat ze niet een beroep kon doen op de (financiële) steun van een echtgenoot.

De 'grote tegenwerking en hatelijkheid' die Van Rees naar eigen zeggen ondervond in haar muzikale ontwikkeling hebben er ongetwijfeld toe bijgedragen dat Van Rees zich al vanaf de vroege jaren zestig actief ging mengen in het debat over vrouwenemancipatie.²⁸ Het verklaart ook waarom ze haar broodwinning niet langer in de muziek maar in het schrijven zocht, een terrein waarop vrouwen zich verhoudingsgewijs makkelijker konden manifesteren en waar ze haar onvrede over de achtergestelde positie van vrouwen expliciet kon uiten.

In haar lange loopbaan als schrijfster bouwde Van Rees een imposant en gevarieerd oeuvre op. Tussen 1860 en 1895 publiceerde ze minimaal 28 werken, voor het merendeel historische romans. Een kleiner deel bestond uit geromantiseerde biografieën van bekende componisten, namelijk Bach, Beethoven, Chopin, Handel, Schumann en Carl Maria von Weber. Daarnaast leverde ze talloze korte verhalen, recensies, beschouwende artikelen, essays en feuilletons aan tijdschriften, waaronder *De Tijdspiegel*, *Nederland*, *De Amsterdamer*, *Eigen Haard*, *Onze Roeeping* en *Ons Streven*. Hoewel emancipatie van vrouwen als een belangrijk terugkerend thema in haar werk fungeert, werd ze niet uitsluitend gedreven door ideële motieven. Van Rees verkeerde in permanente geldzorgen en voelde dan ook voortdurend de pressie om te moeten

publiceren: 'Ik schrijf eerstens uit zuiveren lust, uit waarachtige behoefte naar degelijke bezigheid, tweedens bepaaldelijk voor de dubbeltjes'.²⁹

Als we ons beperken tot de geschriften die expliciet over de vrouwenemancipatie gaan, dan trekken in het bijzonder twee werken uit het begin van haar loopbaan de aandacht. De eerste en tevens vroegste publicatie van Van Rees dateert uit 1860. Onder het pseudoniem Celestine (dat ze tot en met 1870 zou gebruiken) reageerde ze op een serie artikelen over vrouwenemancipatie van 'De Censor' in *De Tijdspiegel*.³⁰ In een 'brief van eene geëmancipeerde Vrouw' trok ze fel van leer tegen de badinerende toon waarop 'De Censor' over dit onderwerp sprak: 'het is waarlijk geen verdienste van de Nederlandsche heeren der schepping, dat zij hunnen vrouwen tot zulk een lage sfeer van geestesontwikkeling beperken; het strekt hun niet tot eer, dat hare verdienstelijke zusters uit den vreemde met deernis en minachting op haar nederzien'.³¹ Van Rees wees in het bijzonder op de problematiek van het jaarlijks toenemende aantal ongehuwde vrouwen in Nederland. Ze benadrukte dat kennisverwerving een eerste vereiste was om betere vooruitzichten voor hen te creëren: 'zal men nu ongehuwd het regt blijven betwisten om zich een' anderen werkring te schep- pen, waaraan haar geest behoefte heeft en zij buiten zichzelf ook anderen nuttig kan zijn?' 'Geef die vrouwen kennis!', concludeerde ze, 'en zij zullen ook zonder echtgenooten, zonder moeders te zijn, van hare hooge roeping doordrongen worden en den menschen ten zegen, der maatschappij tot sieraad strekken'.³²

Die eis zette ze kracht bij in haar brochure *Open brief aan hare vrouwelijke landgenooten* (1870). Legde ze aanvankelijk de nadruk op een bredere geestelijke ontwikkeling voor vrouwen in algemeen zinn, nu kwam ze met het concrete voorstel om, in navolging van Frankrijk en Duitsland, aparte meisjesscholen voor middelbaar onderwijs op te richten in Nederland. Ze schaarde zich daarmee aan de zijde van haar goede vriend Jan Pieter de Keyser, die in 1860 de Nutskweekschool van onderwijzeressen te Arnhem had opgericht. Opvallend is dat ze de verrichtingen van Mienette Storm-van der Cluijs, die in 1865 een Indústrieschool voor meisjes in Amsterdam oprichtte, onvermeld liet. Mogelijk verbleef ze op dat moment al enkele jaren in Duitsland en was ze daardoor minder op de hoogte van de ontwikkelingen in Nederland.³³

Uit haar correspondentie valt op te maken dat Van Rees in elk geval in de jaren 1870-1876 in Duitsland woonde. Mogelijk ging ze daar wonen, omdat de kosten van levensonderhoud 'op stand' er indertijd veel lager waren (later in haar leven zou dat althans de reden zijn voor een hernieuwd verblijf in Duitsland). Vanuit haar woonplaats Born zette ze haar bezigheden als activiste en publiciste onverminderd voort. Zo leverde ze regelmatig bijdragen aan het emancipatorische vrouwen tijdschrift *Onze Roeving* (1870-1873), waarvoor ze als recensente en als verslaggeefster optrad. In haar stukken vroeg ze herhaaldelijk aandacht voor het maatschappelijk-culturele leven in Duitsland en de ontwikkelingen binnen de Duitse vrouwenbeweging. Dat maakte Van Rees tot een echte 'cultuurbemiddelaarster' tussen Nederland en Duitsland.³⁴ Interessant in dit verband is de connectie met de Duitse *Allgemeine Frauenverein*, de eerste officiële vrouwenvereniging in Duitsland, die in 1865 was opgericht door Augusta Schmidt en Louise Otto-Peters. Van Rees verleende verschillende malen haar medewerking aan het verenigingsblad *Neue Bäume* met de rubriek 'Aus Holland'.³⁵ Ook nam dit tijdschrift sporadisch een mededeling over Van Rees op.³⁶ Omgekeerd besteedde *Onze Roeving* veel aandacht aan de Duitse zustervereniging en Otto-Peters; vanaf de vierde jaargang prijkte zelfs een motto van Otto-Peters op de voorpagina van *Onze Roeving*.³⁷ Van Rees zelf publiceerde in het Nederlandse tijdschrift een vierdelige reeks over 'De Duitse vrouw in de geschiedenis', waarin ze een vurig pleidooi hield voor het bedrijven van vrouwengeschiedenis: 'Tot nu toe hebben de geschiedschrijvers de vrouw zeer weinig hunnen aandacht waardig gekeurd. Toch heeft zij medegewerkt aan de beschaving, toch heeft ook zij deel aan de ontwikkeling van kunst en wetenschap, want ook zij droeg steunen aan tot het bouwen van den tempel des roems, waarop onze tijd zich verheft'.³⁸ Vervolgens passeerden alle belangrijke vrouwen uit het maatschappelijke en culturele leven van Duitsland, van de vroege Oudheid tot de eigen tijd, de revue.

Toen *Onze Roeving* in 1873 ophield te bestaan, stapte Van Rees met tegenzin over naar het concurrerende vrouwenblad *Ons Streven* (1870-1878), dat gereedgemaakt werd door Agatha (pseudoniem van Reynoudina de Goeje). Haar medewerking beperkte zich echter tot een feuilleton en een kritisch artikel over het spiritisme in Engeland.³⁹ Ze had nogal wat kritiek op dit tijdschrift, omdat

het volgens haar slechts in naam onder leiding van een vrouw stond, terwijl het eigenlijk door mannen geschreven werd. 'Ons Streven gaat op de flesch', luidde dan ook haar sombere toekomstverwachting, of was het eerder wishful thinking?⁴⁰ Het liefste zag ze namelijk zichzelf aan het hoofd van een nieuw vrouwenblad staan, in samenwerking met Jan Pieter de Keyser: 'Ik blijf er bij. Als er een vrouwenjournalist bestond met uw en mijn naam erop, ondersteund door flinke schrijvers, en nu en dan opgeluisterd door een degelijk artikel van een redelijken schrijver, [dat] de uitgave beloond zou worden door een tal van abonneementen'.⁴¹ Haar voorspelling kwam niet uit: *Ons Streven* hield zich — weliswaar met moeite — staande tot 1878 en een eigen vrouwen tijdschrift bleef uit, vermoedelijk mede door de slechte gezondheid van De Keyser, en zijn overlijden in 1878.

Een jaar eerder, in 1877, kreeg Van Rees, die inmiddels in Apeldoorn woonde, toch de kans een groot 'vrouwenproject' uit te voeren. Uitgeverij Bohn benaderde haar om als redactrice op te treden van een nieuwe *Bibliothek van Nederlandsche Schrijvers*. Van Rees zette er flinke vaart achter en benaderde tal van potentiële scribenten, maar de reeks kwam maar moeizaam van de grond. Uiteindelijk verschenen er slechts twee jaargangen met werk van Elise van Calcar, Virginie Loveling, M.C. Frank, Jacoba van Westrheene en Van Rees zelf, maar een derde jaargang kwam er niet. Traag werkende schrijvers, de slechte kwaliteit van de ingezonden manuscripten, maar bovenal de teleurstellende verkoopcijfers deden het project de das om.⁴² Een poging om tien jaar later samen met Elise van Calcar een vrouwen tijdschrift op te richten, strandde eveneens. Ze snakte er weliswaar naar om 't voortdurend roman-schrijven' te verruilen voor een redacteurschap, maar financiële overwegingen maakten haar terughoudend: 'Als ik zoo doorwerk als thans, kan ik f 1000 verdienen. Moet ik evenwel werken voor ± f 500, dan ware dit toch bespottelijk in mijn nadeel en waarlijk, dit moet ik wel degelijk in aanmerking nemen'.⁴³ Hoewel Van Calcar en Van Rees nog wat correspondeerden over de eventuele inrichting van hun tijdschrift, bleven de plannen uiteindelijk steken in de oprichtingsfase. Van Rees slaagde er uiteindelijk niet in om haar ambitie, de leiding over een eigen 'vrouwencourant', te verwezenlijken.

Het was niet de enige teleurstelling die Van Rees op literair vlak te verwerken kreeg. Gaandeweg raakte ze steeds meer verbitterd

terd over de overwegend negatieve ontvangst van haar romans, waarbij het in haar ogen vooral de 'heeren der schepping' waren die haar ongunstig gezind waren. Zo wees Pieter Haverkorn van Rijsewijk haar in *Ons Streven* terecht omdat ze tal van historische fouten zou hebben gemaakt in haar historische roman *Een koningin zonder kroon* (1873, tweede druk 1887) en teveel clichématige uitdrukkingen zou gebruiken.⁴⁵ Het zwaartst zou ze het echter te verduren krijgen in een kritiek van Lodewijk van Deyssel, die in 1888 in *De Gids* de herdruk van deze roman genadeloos neersabelde. Hij dreef de spot met haar hoogdravende taalgebruik en de in zijn ogen al te nobele inborst van de personages: zoveel 'idealistisch streven' deed hem verlangen naar 'een geestelijk huwelijk' met Van Rees, 'om samen één te zijn in begrip en dramatischen verheffings-adel'.⁴⁶

Begin jaren negentig vestigde Van Rees zich weer in Duitsland, waar ze ging wonen in Darmstadt. Ze voelde zich gedwongen haar vaderland te verlaten, omdat ze niet genoeg geld had om daar volgens haar stand te leven. Ze wilde bij haar 'rijke bloedverwanten in Holland' bovendien geen 'arme figuur' slaan; daarvoor voelde ze zich te trots. Teleurstelling en moedeloosheid maakten zich deze jaren van haar meester. Als componiste had ze haar ambities niet kunnen verwezenlijken en ook als schrijfster was ze op grenzen gestuit. De lust tot schrijven was haar naar eigen zeggen vergaan door 'allerlei onaangename ervaringen'. Doordat ze weinig meer publiceerde, holden haar inkomsten achteruit. Ook kampte ze steeds vaker met gezondheidsproblemen.⁴⁷ In 1895 verscheen nog een incidentele bijdrage in *De Tijdspiegel* over de vrouwenbeweging in Nederland, waarin ze onder verwijzing naar het buitenland pleitte voor een uitbreiding van de arbeidsmogelijkheden van met name ongehuwde vrouwen en voor invoering van het vrouwenkiesrecht.⁴⁸ Van Rees zou de invoering daarvan in Nederland echter niet meer meemaken, want ze stierf op 28 maart 1915 te Velp.

Van Rees en de eerste feministische golf

Wie de intrigerende levensloop en grote productiviteit van Van Rees overziet, vraagt zich af hoe het kan dat haar naam in de

standaardoverzichtswerken van de eerste feministische golf ontbreekt. In onverschrokkenheid en betrokkenheid deed ze namelijk beslist niet onder voor andere voorvechters, zoals Betsy Perk, Mina Krüseman en Elise van Calcar. Ze was bovendien een van de eerste vrouwen die zich publiekelijk in het debat over de vrouwenemancipatie mengde. Een deel van de verklaring luidt waarschijnlijk dat haar oorspronkelijke liefde de muziek was en dat haar eigenlijke ambities op dat vlak lagen. Daarnaast zal haar jarenlange verblijf in Duitsland er mede debet aan zijn geweest: ze trad daardoor minder op de voorgrond dan haar bekende tijdgenoten. Hoe intensief ze de banden met het vaderland middele haar talrijke publicaties en briefcontacten ook aanhaalde, ze opereerde letterlijk vanuit een perifere positie.

Uit haar biografie wordt niettemin duidelijk dat Van Rees een prominenter plaats in het geschiedkundige overzicht van de eerste feministische golf verdient dan haar tot dusver werd gegund. Maar dat is niet het enige. Haar casus roept ook allerlei vragen op over de opzet en werkwijze die Ulla Jansz koos voor haar handboek in 1990. De afwezigheid van Van Rees kan namelijk ook deels daardoor verklaard worden. Haar casus maakt dan ook niet alleen een kritische terugblik noodzakelijk op Jansz' werk, maar dwingt ons ook te reflecteren op de vraag welke wensen er, vooruitlopend op de eventuele verschijning van een nieuw overzichtswerk, voor het toekomstige onderzoek bestaan. Uitputtende antwoorden kunnen hier uiteraard niet gegeven worden, maar de casus van Van Rees wijst, voorzichtig, in een aantal richtingen.

Biografische invalshoek

Een eerste, voor de hand liggende constatering is, zoals de uiteenzetting over Van Rees laat zien, dat er op het biografische vlak nog altijd werk is te verrichten. Voor vrouwenhistorici is de biografie van meet af aan een aantrekkelijk genre geweest, juist omdat deze veel informatie kan opleveren over de sociaal-maatschappelijke omstandigheden waarin vrouwen leefden en omdat de openbare en de privé-sfeer in de beschrijving met elkaar in verband gebracht worden. De biografie kan zowel algemene patronen zichtbaar maken als nuances plaatsen bij de gangbare beeldvor-

ming.⁴⁸ Natuurlijk is er, voor en na de verschijning van Jansz' boek, al een indrukwekkende hoeveelheid biografisch materiaal verzameld over centrale en minder centrale figuren uit de eerste feministische golf. Ik noem hier slechts de (deel)studies naar leven en werk van uiteenlopende personen als Anna Barbara van Meer-ten-Schilperoord (1778-1853), Elise van Calcar (1822-1904), Hélène Mercier (1839-1910), Wilhelmina Drucker (1847-1925), Catharine van Tussenbroek (1852-1925), Cecile de Jong van Beek en Donk (1866-1944) en Clara Wichmann (1885-1922).⁴⁹ Van eminent belang is uiteraard ook de biografie van Maria Grever over Johanna Naber (1859-1941) en zeer binnenkort verschijnt de zeer welkome biografie van Mineke Bosch over Aletta Jacobs (1854-1929).⁵⁰

Men zou de vraag kunnen opwerpen of de biografische invalshoek nog altijd een blijvende toegevoegde waarde heeft. Mijns inziens is dat zeker het geval, zoals ook blijkt uit de korte biografische schets van Catharina van Rees. Haar beschrijving levert bijvoorbeeld nieuwe inzichten op over de participatie van vrouwen in het muzikale leven van die dagen, een tot dusver onderbelicht terrein van de vrouwengeschiedenis, waarvoor Helen Metzelaar recent aandacht heeft gevraagd.⁵¹ De talloze opmerkingen over Van Rees' financiële verdiensten geven beter inzicht in de economische positie van ongehuwde vrouwen die middels het schrijven een zelfstandig bestaan probeerden op te bouwen. Ook andere vrouwen verdienen nader onderzoek, zodat hun betekenis voor de vrouwenbeweging meer contouren krijgt, zoals bijvoorbeeld Jacoba van Westrheene van Heyningen (1821-1900), Reynoudina de Goeje (1833-1893), Jacobina Berendina Zwaardemaker-Visscher (1835-1912), Anna de Savornin Lohman (1868-1930), Betsy Perks (1833-1906) leven heeft alle ingrediënten voor een boeiende biografie, terwijl ook Sikemeters boek over Elise van Calcar toe is aan een nieuw jasje.⁵²

De recente oproep van Mineke Bosch in *Historica* om bijdragen te leveren aan het *Biografisch Woordenboek van Nederland* onderstreept eveneens het belang van het biografische handwerk.⁵³ Zo lang het percentage vrouwen in dit toonaangevende naslagwerk maar 8 procent is, is elke 'vrouwelijke input' welkom. De opkomst van het internet, dat gestructureerd zoeken mogelijk maakt, heeft intussen een nieuwe impuls gegeven aan het systematische onderzoek naar individuele vrouwenlevens. Het *Digitale Vrouwenlexicon van Nederland* (DVN) onder leiding van Els Kloek en het Dames-

compartiment Online van Vilan van de Loo maken zichtbaar welke sporen vrouwen hebben nagelaten in de Nederlandse geschiedenis. De biografische invalshoek blijft, kortom, vruchtbaar.

Hoe verhoudt zich deze hernieuwde aandacht voor de biografie tot het overzichtswerk van Jansz uit 1990? Jansz koos er destijds bewust voor om niet zozeer de lotgevallen van belangrijke personen en organisaties centraal te stellen, maar de ideeënontwikkeling, zoals die naar voren kwam in de stroom van lezingen en publicaties die destijds verschenen. Ze maakte daarbij een onderscheid tussen die publicaties waarin de gelijkheid tussen mannen en vrouwen benadrukt werd en die publicaties waarin de verschillen tussen beide seksen centraal stonden. Die keuze valt goed te verdedigen tegen de achtergrond van de toenmalige aandachtsverschuiving van individuele levens naar de sociale constructie van sekse ofwel de collectieve beeldvorming rondom vrouwen en vrouwelijkheid. Jansz volgde daarmee de Amerikaanse historica Scott na, de grondlegster van de genderanalyse: 'The story is no longer about the things that have happened to women and men and how they have reacted to them; instead it is about how the subjective and collective meanings of women and men as categories of identity have been constructed'.⁵⁴

Onwillekeurig ontstaat zo een oppositie tussen een personen-/organisatiegeschiedenis en een ideeëngeschiedenis, terwijl ze niet zozeer elkaars tegengestelden als wel in elkaar verlengde kunnen liggen. Uiteraard moet ervoor worden gewaakt dat een te grote focus op individuele levensgeschiedenissen het zicht op het grotere geschiedverhaal ontneemt, maar hoe je het ook wendt of keert, ideeën worden altijd vertolkt door concrete personen van vlees en bloed. Bewegingen en stromingen zijn geen abstracte tijdgeesten die zich onafhankelijk van het individu manifesteren, maar ze bestaan dankzij de optelsom van individuen die een bepaald gedachtegoed tot uitdrukking brengen. Wie teveel abstraheert, loopt dan ook het gevaar dat bepaalde individuele gevallen zich niet meer in de algemene verhaallijn laten inpassen.

Conceptuele kaders

Dat brengt me op een tweede constatering naar aanleiding van het boek van Jansz en de casus van Van Rees: het is de vraag welke conceptuele kaders het vruchtbaarste uitpakken om 'het denken' in de eerste feministische golf te kunnen omschrijven, zodanig dat ook individuele gevallen erin te herkennen zijn. Myriam Everard merkte in dat verband op dat een 'ultra-feministe' als Wilhelmina Drucker onvoldoende tot haar recht komt in de ideeëngeschiedenis van Jansz.⁵⁵ Berkeke Waaldijk wees er in een bespreking van Jansz' boek op dat het moderne begrippenpaar verschil- en gelijkheidsdenken ontoereikende categorieën zijn om de nuanceverschillen tussen de diverse typen feminisme uit de eerste golf duidelijk naar voren te laten komen.⁵⁶ Door een dergelijk hedendaags begrippenpaar los te laten op de verleden tijd, ontstaat er volgens haar een anachronistisch beeld van het denken over sekse ten tijde van de eerste feministische golf: dit gaat teveel lijken op het hedendaagse denken, terwijl de specifieke historiciteit ervan verdwijnt.

Ook Catharina van Rees laat zich niet eenvoudig in Jansz' verhaal inpassen. Ze laat zich in elk geval niet vangen in de tweedeling die Jansz aanbrengt tussen de verschildenkers, die de nadruk legden op de verschillen tussen mannen en vrouwen en de gelijkheidsdenkers, die juist hun overeenkomsten benadrukten. Afgaand op haar brochure *Open brief aan hare vrouwelijke landgenooten* zou ze beslissend in de eerste categorie vallen, omdat ze pleitte voor apart meisjesonderwijs, maar in andere artikelen overheerst het verzet tegen de ongelijke kansen voor mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt en de verontwaardiging over de ongelijke waardering voor hun culturele en maatschappelijke prestaties. De uitspraken die Van Rees met name in haar correspondentie doet over de achtergesteldheid van haar sekse, zijn soms zo ver-rassend expliciet en radicaal, dat ze allerlei vragen oproepen over de adequate termen om haar feminisme mee te beschrijven.

De vraag rijst dan ook welke conceptuele kaders de 'eigenheid' van toenmalige denkpatronen beter tot uitdrukking kunnen brengen én tegelijkertijd ruimte bieden aan individuele geluiden. De laatste jaren zijn diverse inspirerende alternatieven aangereikt, waarop met vrucht kan worden voortgebouwd. Zo hebben

Francisca de Haan en Romke van der Heide ervoor gepleit om drie soorten emancipatorische activiteiten en organisaties van vrouwen in de negentiende eeuw te onderscheiden, namelijk vrouwelijk activisme (sociaal of sociaal-politieke activiteiten, zoals het opkomen voor armen, slaven, beter onderwijs etcetera), vrouwenbeweging (activiteiten door vrouwen ten behoeve van andere vrouwen op grond van een notie van 'zusterschap') en feminisme (het eisen van gelijke rechten en het bestrijden van mannelijke overheersing).⁵⁷ In deze driedeling fungeert niet zozeer het denken over sekse als een onderscheidend criterium als wel de maatschappelijke doelstellingen die organisaties en personen voor ogen hadden. Hoewel ook dit begrippenapparaat de complexe werkelijkheid niet volledig dekt, biedt het wel de mogelijkheid om faseringen in de tijd aan te brengen en een stem te geven aan individuele activisten en actvistes. Zo krijgt de Goudse kostschoolhoudster Anna Barbara van Meerten-Schilperoot, pleitbezorgerster van armen- en gevangenenzorg en degelijk meisjesonderwijs, een belangrijke sleutelrol toebedeeld binnen het ontstaan van een vrouwenbeweging in Nederland, terwijl ze buiten het blikveld van Jansz viel. Ook ontstaat op deze wijze een bredere visie op de vrouwengeschiedenis en vrouwenbeweging dan doorgaans gebruikelijk is: naast de strijd om gelijke rechten komen zo ook andere aspecten van de negentiende-eeuwse vrouwenbeweging in beeld, zoals de veelal religieus geïnspireerde zorgende activiteiten door vrouwen in de eerste helft van de eeuw.

Het door De Haan en Van der Heide geïntroduceerde begrippenapparaat sluit bovendien goed aan bij groeiende aandacht voor de betekenis van sekse voor de openbare sfeer. Maria Grever en Berkeke Waaldijk hebben in *Feministische Openbaarheid. De nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898* (1998) gewezen op het belang van sekse als constituerende categorie in opvattingen over wat tot de privé-sfeer en wat tot de openbare sfeer werd gerekend: 'wat en wie tot de openbare sfeer en tot de privé-sfeer in de negentiende eeuw gerekend werd, was niet alleen een gevolg van opvattingen over de verhouding staat-individu maar ook van die over mannelijkheid en vrouwelijkheid'.⁵⁸ Ze besteden daarbij veel aandacht aan de representatie van sekse, dat wil zeggen de wijze waarop mannen/mannelijkheid en vrouwen/vrouwelijkheid worden uitgebeeld, weergegeven of voorgesteld in beeld, geluid en tekst. De gedachte is dat representaties de werkelijkheid

mede vormgeven en veranderen. In hun visie traden Nederlandse vrouwen in 1898 op een nieuwe manier in de openbaarheid door in een tentoonstelling aandacht te vragen voor de slechte werkomstandigheden van arbeidsters en de beperkte beroepsmogelijkheden voor vrouwen uit de middenklassen. Ze gaven daarmee als het ware nieuwe representaties van de werkelijkheid. Noemenswaardig is dat Grever en Waaldijk expliciet de koloniale context in hun onderzoek betrekken en de veranderingen in de openbaarheid niet alleen verbinden met het feminisme maar ook met het kolonialisme. Juist op dat laatste terrein mag nog veel verwacht worden van vervolgonderzoek. De digitale databank Het Damescompartiment Online geeft een indruk van de grote oogst aan romans, brochures en andersoortige teksten over Nederlands-Indië die uit de pen zijn gevloeid van Indische, Indonesische en Nederlandse schrijfsters die in meerdere of mindere mate betrokken waren bij de vrouwenbeweging.

Internationale context

Een derde en laatste implicatie uit de levensbeschrijving van Van Rees is dat de internationale context bij de geschiedschrijving van de eerste feministische golf van vitaal belang is. Haar connecties met de Duitse vrouwenbeweging en haar rol als verslaggever of 'cultuurbemiddelaar' roepen vragen op over de precieze verhouding van de Nederlandse vrouwenbeweging tot die in andere landen in de jaren 1860-1890. Voor de decennia erna is al diverse malen aandacht gevraagd voor de internationale inbedding van de Nederlandse vrouwenbeweging, maar ook voor eerdere perioden is het comparatistische aspect relevant.⁵⁹ Uit eerder onderzoek is gebleken dat er in de Nederlandse debatten rond 1870 veel nadruk werd gelegd op het specifiek nationale en dus gematigde karakter dat de emancipatie hier te lande diende aan te nemen.⁶⁰ De Keyser, Zwaardemaker-Visscher benadrukten bijvoorbeeld beiden dat veranderingen in de positie van de vrouwen moesten passen bij het Nederlandse volkskarakter. Ook in *Ons Streven* en *Onze Roeping* werd de Nederlandse situatie herhaaldelijk afgezet tegen buitenlandse, radicalere bewegingen.⁶¹

Tegelijkertijd vervoelden de buitenlandse gebeurtenissen ook een inspirerende voorbeeldfunctie en werd er juist nadrukkelijk aansluiting gezocht bij gelijkgestemde in omringende landen. Zo zochten de redactrices van *Ons Streven* en *Onze Roeping*, Betsy Perk en Agatha, nadrukkelijk internationale aansluiting bij buitenlandse verenigingen en hun woordvoerders. Klinkende buitenlandse namen werden opgenomen in het colofon, en de politieke ontwikkelingen in buurlanden werden nauwgezet gevolgd. Ook ruimden beide redactrices veel plaats in voor artikelen en besprekingen van buitenlandse schrijfsters, die in meer of mindere mate 'de vrouwenquaestie' aan de orde stelden.⁶²

In dit verband moet de studie van Margaret McFadden naar internationale connecties tussen vrouwen uit het begin van de negentiende eeuw genoemd worden. In *The golden cables of sympathy* (1999) betoogt ze dat internationale vrouwennetwerken aan het begin en midden van de negentiende eeuw de fundamenteen legden voor de meer formele vrouwenorganisaties aan het einde van de eeuw.⁶³ McFadden wijst daarbij niet alleen op concrete contacten die tot stand kwamen middels briefwisselingen of persoonlijke ontmoetingen, maar ze hanteert een bredere invulling van het begrip 'netwerk' door ook te kijken naar meer indirecte vormen van onderlinge beïnvloeding, zoals die tot stand kwamen via de internationale verspreiding van publicaties. Harriet Beecher Stowe (1811-1896) en George Sand (1804-1876) fungeren zo als voorbeelden van invloedrijke schrijfsters wier werken als het ware een internationale 'virtuele gemeenschap' van gelijkgestemde auteurs, vertalers en lezers in het leven riepen en als zodanig een rol speelden in de verspreiding van baanbrekend gedachtegoed.

McFadden kent dus een belangrijke rol toe aan de verspreiding van ideeën via de literatuur en dat leidt ons naar een nog weinig ontgonnen terrein binnen de eerste golf-geschiedschrijving: het literaire veld en in het bijzonder de rol die vertalingen hebben gespeeld in de verspreiding van emancipatoire denkbeelden.⁶⁴ Onlangs is een begin gemaakt met het in kaart brengen van de receptie van buitenlandse schrijfsters in Nederland. In de database Women Writers, die onder redactie staat van Suzan van Dijk, staan al enkele duizenden gegevens betreffende het contemporaine, internationale succes van (fictionele en niet-fictionele) teksten van vrouwen voor 1900 en de invloed die deze geschriften hebben

uitgevoerd, met name op andere vrouwen. Dagelijks komen er nieuwe gegevens bij.⁶⁵

De eerste resultaten van dit grootschalige receptie-onderzoek zijn onlangs gepubliceerd in de artikelenbundel *I have heard about you. Foreign women's writing crossing the Dutch border* (2004), waarin uitgebreid wordt ingegaan op de receptie van diverse buitenlandse schrijvers in Nederland van de vroege Middeleeuwen tot circa 1900. Voor wat betreft de negentiende eeuw is er onder meer aandacht voor de receptie van Duitse schrijvers in Nederland in de algemene periodieke pers. Tijdschriften als *De Vaderlandische Letteroefeningen* en *De Gids* stonden uitvoerig stil bij het veelzijdige oeuvre van de vrij gematigde Eugénie Marlitt (1825-1887), maar de veel vooruitstrevendere Fanny Lewald (1811-1889) werd door de overwegend mannelijke critici praktisch genegeerd. Als verklaring oppert Hausdorf dat de radicaliteit van Lewald de recensenten afschrikt zal hebben: 'The fact is obvious: Fanny Lewald scared the life out of Dutch men and male critics: her demands with regard to the emancipation of women, after all, went much further than the call for education and job opportunities for women'.⁶⁶ Terecht constateert Hausdorf vervolgens dat voor een vollediger beeld van de receptie van Duitse schrijvers ook andere gegevens bij het onderzoek betrokken zouden moeten worden. De vertaalster en literair-critica Jacobina Berendina Zwaardemaker-Visscher en haar rol als 'cultuurbemiddelaar' verdient bijvoorbeeld nog nadere studie, mede omdat zij ook voor speciaal voor vrouwen bestemde periodieken schreef.⁶⁷

De naam van Catharina van Rees zou hier ook toepasselijk zijn geweest, omdat zij haar mening over Lewald in een vrouwenblad publiceerde, namelijk *Onze Roeping*. En het is niet toevallig dat uitgereken Van Rees in weerwil van de algemene tendens Lewald tot de belangrijkste Duitse schrijfster van dat moment uitriep: 'Fanny Lewald is niet alleen de talentvolste der Duitse schrijfsters, maar ook de verdienstelijkste vrouw, die het ijverigst en eerlijkst strijdt voor de uitbreiding van den vrouwelijken werkring, de krachtigste verstandigste en tevens ijverigste voorstandster der vrouwenvraag'.⁶⁸

Tot slot

Wanneer we de casus Van Rees confronteren met de huidige overzichtswerken op het terrein van de eerste feministische golf, en vooral het meest recente werk van Jansz, dan dringt zich de conclusie op dat de tijd rijp is voor een nieuwe synthese van deze periode. De intrinsieke meerwaarde die een dergelijke synthese voor vrouwen- en genderhistorici kan hebben, hoeft hier niet verdedigd te worden. Ook buiten deze kringen zou zo'n werk evenwel van pas kunnen komen. De verschijning van het monumentale, op de algemene geschiedenis gerichte overzichtswerk *1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur* van Jan Bank en Maarten van Buuren heeft het historische genderperspectief althans nog niet overbodig gemaakt. Zo sprak Frances Gouda, die dit werk langs de 'genderlat' legde, van 'gemiste kansen om sekseverhoudingen en de normatieve constructies van vrouwelijkheid en mannelijkheid op een organische manier in het boek te integreren'.⁶⁹

Uit de bovenstaande observaties omtrent leven en werken van Van Rees laten zich enkele richtingen destilleren, waarin het onderzoek zich, met het oog op een nieuwe synthese, in de toekomst verder zou kunnen bewegen. Allereerst blijft het biografische handwerk onmisbaar als grondslag voor een meer geïntegreerde personen- en organisatiegeschiedenis van deze periode. Daarnaast zou op conceptueel vlak aansluiting kunnen worden gezocht bij studies die de betekenis van sekse voor de (politieke, religieuze en sociaal-maatschappelijke) openbare sfeer als uitgangspunt hebben, en bij het internationaal-georiënteerde receptie-onderzoek. De wenslijst voor de samenstelling van een nieuw overzichtswerk zou uiteraard nog veel verder uitgebreid, gepreciseerd en verfijnd kunnen worden — ook de internationale historiografie zou nog eens grondig geïnventariseerd moeten worden, zoals Jansz en Van Loosbroek dat twintig jaar geleden hebben gedaan in het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*.⁷⁰

Tot slot nog dit: wanneer men het glas heft op een jubilaris, dan is dat altijd een moment van vreugde en bezinning tegelijkertijd. Ronde jaartallen en lustra vormen nu eenmaal een geliefd moment om de balans op te maken door terug te kijken naar het verleden en vooruit te blikken op de toekomst. Zo stond het tienjarige bestaan van het *Jaarboek* grotendeels in het teken van kritische evaluatie;

Mineke Bosch was toen een van degenen die terugblikten op de geboorte van dit 'kind', en ze ging in op de wensen en verlangens die de vele moeders er destijds op projecteerden.⁷¹ Nu het *Jaarboek voor Vrouwen geschiedenis* haar 25-jarig bestaan viert, duikt opnieuw de vraag op of de vrouwen geschiedenis nog toekomst heeft en zo ja, hoe deze er dan uit dient te zien.

Intussen is het kind een volwassen vrouw geworden, die volop in de bloei van haar leven staat en nog een heel leven voor zich heeft. Ze heeft nog tal van 'kinderen' te baren, van onder meer biografische, conceptuele en internationale aard. Deze kunnen mede dienen als bouwstenen voor haar nog te schrijven mees-terproef: een nieuw overzichtswerk over de eerste feministische golf. Want dat er een nieuwe synthese over deze cruciale periode uit de vrouwen geschiedenis moet komen, mét inachtneming van de intussen opgedane inzichten en een duidelijke plaats voor Van Rees, staat voor mij vast. Zou 8 mei 2019 niet een prachtige publicatiedatum zijn? Dan is het internationale vrouwendag én honderd jaar geleden dat het actieve vrouwen kiesrecht in Nederland werd ingevoerd.⁷²

Noten

- 1 Catharina van Rees aan Elise van Calcar, Apeldoorn 1 sept. 1877. Letterkundig Museum (R 02761 B1). Graag wil ik Pim van Oostrum, Lida Kraai en Jan-Hein Furnée bedanken voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Catharina van Rees aan Elise van Calcar, Apeldoorn 11 juni 1777. Letterkundig Museum (R 02761 B1). Haar kritiek gold in het bijzonder M. Leopold die een vernietigende recensie van haar *Muzikale novellen* (1876) had gepubliceerd. In welk tijdschrift die recensie verscheen, heb ik niet kunnen traceren.
- 3 Elise van Calcar, 'Geen alledaagsch verschijnsel' [Bespreking van Catharina F. van Rees, *De Familie Mixpicle, 's-Gravenhage 1877*], *De Tijdspiegel* (1877) dl.3, 41-44.
- 4 Catharina van Rees aan Elise van Calcar, Apeldoorn 1 sept. 1877. Letterkundig Museum (R 02761 B1).
- 5 *Ibidem*.
- 6 C.M. Werker-Beajon, C. Wichman en W.H. Werker (ed.), *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwen vraagstuk. Encyclopaedisch handboek*.

- (twee delen, Amsterdam 1914-1918). Vgl. Ulla Jansz, *Denken over seks in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990) 11 en 22.
- 7 W.H. Posthumus-van der Goot en Anna de Waal (red.), *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd* (oorspronkelijk 1948, derde herziene druk Utrecht/Amsterdam 1968. Van de laatstgenoemde uitgave verscheen in 1977 een herdruk te Nijmegen).
 - 8 Anje Boswijk en Dick Couvée, *Vrouwen vooruit! De weg naar gelijke rechten* (oorspr. Den Haag 1962, opnieuw uitgegeven en voorzien van een voorwoord door Feministische Uitgeverij Sara, Amsterdam 1979).
 - 9 Jansz, *Denken over seks*, 220.
 - 10 Ze kon daarbij onder meer profiteren van het *Jaarboek voor Vrouwen geschiedenis*, dat in 1985 een heel themanummer aan dit onderwerp wijdde en waaraan ze zelf ook twee bijdragen leverde: *De eerste feministische golf. Zesde Jaarboek voor Vrouwen geschiedenis*. Onder redactie van Jeske Keijs, Tineke van Loosbroek, Ulla Jansz, Maria Henteman, Annemarie de Wildt en Mirjam Elias (Nijmegen 1985). De bijdragen van Jansz daarin: (met Van Loosbroek), 'Nieuwe literatuur over de eerste feministische golf: "herschrijven van de geschiedenis"', 10-29
 - 11 'Inleiding bij "Eerste Proeve" van Johanna W.A. Naber', 186-188. Bonnie G. Smith, 'Een hecht netwerk van doden en levenden. De canonieke macht van vrouwen geschiedenis', *Lower* (1993) 85-89, 87.
 - 12 Haar eerste biografe Hogeweg-de Haart spreekt van 'een leemte' en 'een ommissie' dat de naam van Catharina van Rees niet te vinden is in *Van moeder op dochter*. Zie H.P. Hogeweg-de Haart, *Catharina Felicia van Rees, 1831-1915* (Amsterdam 1957) 3, 7.
 - 13 Biografische gegevens over Catharina van Rees zijn te vinden in Hogeweg-de Haart 1957 en in Lotte Jensen, 'Catharina Felicia van Rees, 1831-1915' (te verschijnen in het *Biografisch Woordenboek Nederland* (<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN>)). Voor de exacte samenstelling van de familie Van Rees heb ik de DTB-gegevens geraadpleegd in de archieven van 's-Hertogenbosch, Arnhem en Zutphen.
 - 14 Er was nog een tiende kind geweest: het allereerste kind van het echtpaar werd echter dood geboren. Op 26 juni 1812 deed Richardus van Rees hiervan aangifte in de gemeente 's-Hertogenbosch.
 - 15 Zie de brief van Catharina van Rees aan Jan Pieter de Keyser, Bonn 19 okt. 1874 (Letterkundig Museum, R 02761 B1).
 - 16 Haar vroegst gedateerde compositie is *Le télégraphie: galop mélodique* (1856). Andere vroege stukken van haar hand zijn: *Grande galop* (1857?), *Grande valse* (1857), *Valse mélancolique* (1857), *Gondellied* (1863) en *Andante und Allegro* (1866).

- 17 Catharina van Rees aan Jan Pieter de Keyser, Bonn 19 okt. 1874 (Letterkundig Museum, R 02761 B1). Wie de genoemde 'rijkaard' was, is mij niet bekend.
- 18 Catharina van Rees aan Jan Pieter de Keyser, Bonn 19 okt. 1874 (Letterkundig Museum, R 02761 B1).
- 19 *Ibidem*.
- 20 Zie Helen H. Metzelaar, 'Klanken van de zijlijn. De vrouw in het Nederlandse muziekleven in de achttiende en negentiende eeuw', in: *Muzen aan het werk. Vrouwenlevens in de kunsten. Jaarboek voor muziekgeschiedenis* 23 (Amsterdam 2003) 108-126, met name 117-119.
- 21 Catharina van Rees aan Jan Pieter de Keyser, Bonn 19 okt. 1874 (Letterkundig Museum, R 02761 B1).
- 22 Over het verzoek van Burgers en de ontwikkelingen eromheen, zie S.P. Engelbrecht, 'Die Transvaalse Volkslied', in: *Die nuwe brandung* (mei 1930) 81-90. De broer van Catharina van Rees, Willem Adriaan van Rees, die lid was van de Algemene Rekenkamer, schreef ten behoeve van Burgers een wervend artikel in *De Gids*. Zie hierover R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) 400.
- 23 Catharina van Rees aan Elise van Calcar, Darmstadt 29 april 1901, (Letterkundig Museum, R 02761 B1).
- 24 Zie haar opmerking: 'Er zijn een dertigtal muziekstukjes van mij gedrukt voor het meerendeel bij Roothaan, daarvan zijn een Sonate, een Andante-Allegro en een Lied "Herr, sei Du bei mir!" de glanspunten'. Catharina van Rees aan Jan Pieter de Keyser, Bonn, 19 okt. 1874 (Letterkundig Museum, R 02761 B1).
- 25 *Ibidem*.
- 26 Metzelaar, 'Klanken van de zijlijn', 118-119.
- 27 Catharina van Rees aan Jan Pieter de Keyser, Bonn 19 okt. 1874 (Letterkundig Museum, R 02761 B1).
- 28 *Ibidem*: 'De groote tegenwerking en hatelijkheid, die ik van onze compontisten en muzikmeesters ondervond, zou mij niet belet hebben nog meer uit te geven, als ik niet aan 't schrijven was geraakt'.
- 29 Catharina van Rees aan Jan Pieter de Keyser, Bonn, 10 febr. 1871 (Letterkundig Museum, R 02761 B1).
- 30 Celestine, 'Brief van eene gëmancipieerde vrouw aan den censor', *De Tijdspiegel* (1860) dl. 2, 390-394. De bijdragen van 'De Censor' zijn te vinden in *De Tijdspiegel* (1860) dl. 2, 39-45, 216-222, 291-297 en 483-484.
- 31 *Ibidem*, 390.
- 32 *Ibidem*, 393.
- 33 Hogeweg-de Haart, *Catharina Felicitia van Rees*, 7.
- 34 De term 'bemiddelaar' ontleen ik aan Jaap Grave, *Zulk vertalen is een werk van liefde. Bemiddelaars van Nederlandstalige literatuur in Duitsland, 1890-1914* (Nijmegen 2001).
- 35 'Bericht aus Holland: Über Frauenbestrebungen', *Neue Bahnen* (1870) 24, 188-189; 'Aus Holland: Verein zur Beförderung der weiblichen Industrie und Kunst "Arbeit adelt"' (1871) 8, 60-61; 'Aus Holland: Frl. Jacobs Studentin der Medizin, Verein "Arbeit adelt"' (1871) 12, 95. Met dank aan Barbara Kunze van het Louise Otto-Peters Gesellschaft te Leipzig en Suzan van Dijk.
- 36 'Notiz in "Arbeit adelt": Komponistin eines Volksmarsches', *Neue Bahnen* (1871) 2, 14; Bericht über C. v. Rees als Komponistin (1871) 14, 107; Operette: "In der Kostschule" in Apeldorn aufgeführt (1878) 10, 75.
- 37 Zie over de internationale aspiraties van Betsy Perk en haar tijdschrift Lotte Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. *Vrouwen-tijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2001) 208-219.
- 38 De afleveringen verschenen van januari tot en met april 1873. Het citaat uit de januari-aflevering, 2.
- 39 'Over het spiritisme in Engeland'. Gepubliceerd in afleveringen in *Ons Straven* (1875) 41, 45, 52 en 57. Feuilleton: 'De heilige Elisabeth', *Ons Straven* (1876) 61-62, 65-66, 69-70 en 73-74.
- 40 Catharina van Rees aan Jan Pieter de Keyser, Bonn 19 okt. 1874. (Letterkundig Museum, R 02761 B1).
- 41 *Ibidem*.
- 42 Over het wel en wee van Van Rees als hoofdredactrice van de serie, zie Lisa Kuitert, 'Het debacle van een negentiende-eeuwse "vrouwenreeks". Bibliotheek van Nederlandsche Schrijfsters', *Literatuur* (2001) 150-158.
- 43 Geciteerd uit J.H. Sikemeier, *Elise van Calcar-Schliöling: haar leven en omgeving, haar arbeid, haar geestesrichting* (Haarlem 1921) 581.
- 44 In: *Ons Straven* (12 febr. 1873) 27.
- 45 Lodewijk van Deyssel, 'Een koning zonder kroon', in: *Idem, De scheldkritieken*. Met een voorwoord en voorzien van aantekeningen door Harry G.M. Prick, 80-84 en 311-312, 84.
- 46 Catharina van Rees aan Elise van Calcar, Darmstadt, 22 juni 1897 (Letterkundig Museum, R 02761 B1).
- 47 'De vrouwenbeweging in Nederland', *De Tijdspiegel* (1895) dl. 1, 437-441.
- 48 Zie hierover Maria Grever, 'Het verborgen continent. Een historiografische verkenning van vrouwengeschiedenis in Nederland', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 12 (1986) 221-268, 228-229.
- 49 Zie onder meer de studies van Mineke van Essen, 'Anna Barbara van Meereten-Schilperoot (1778-1853). Feminist Pioneer?', in: *Revue Belge*

- de philologie et d'histoire* (1999), 383-401; Fia Dieteren, 'De geestelijke eenzaamheid van een radicaal-feministe: Wilhelmina Druckers ontwikkeling tussen 1885 en 1898', in: *De eerste feministische golf. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 6 (Nijmegen 1985) 78-100; Inge de Wilde, "'Er is een heilig moeten, waartegen geen bezwaar is bestand": De betekenis van Hélène Mercier voor de vrouwenbeweging', in: *Ibidem*, 59-77; Lidy Schoon, 'Catharine van Tussenbroek (1852-1925). Een feministische medica', in: *Ibidem*, 115-119; Marianne Braun, 'Vrouwenleven', in: Jan Bank en Maarten van Buuren, 1900: *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000) 503-521; Mineke Bosch, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland (1878-1948)* (Amsterdam 1994). Hieruit hoofdstuk 8 over Wichmann, 269-308.
- 50 Maria Grever, *Strijd tegen de stille. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in de geschiedenis* (Hilversum 1994); Mineke Bosch, *Een ontwikkelaar geloof in rechtvaardigheid. Aletia Jacobs, 1854-1929* (te verschijnen 2005).
- 51 Metzelaar, 'Klanken aan de zijlijn', 109.
- 52 Skenemeter, *Elise van Calcar-Schörling*.
- 53 Mineke Bosch, 'Lemna's van vrouwen op zoek naar auteurs. Biografisch Woordenboek van Nederland', *Historia* (juni 2004) 24-25.
- 54 Geciteerd in Jansz, *Denken over seks*, 12.
- 55 Myriam Everard, 'De woede van Wilhelmina Drucker', *Loner* (1992) 234-236.
- 56 Berteké Waaldijk, 'De historische hypercorrecties van Ulla Jansz', *Loner* (1992) 237-239.
- 57 Francisca de Haan en Romke van der Heide, 'Vrouwen-Vereenigingen, Dames-Comité's en feministen. De zorg van vrouwen voor vrouwelijke gevangenen in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) 278-311.
- 58 Maria Grever en Berteké Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998) 17. Zie voor een analyse van de betekenis van seks voor de openbaarheid, in de zin van de ruimtelijke dimensies daarvan, Jan-Hein Furnée, 'Beschaafd vertier. Standen, seks en de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag, 1850-1890', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 27 (2001) 1-32.
- 59 Zie bijvoorbeeld Mineke Bosch en Annemarie Kloosterman (red.), *Politics and Friendship: Letters from the international woman suffrage alliance, 1902-1942* (Ohio 1990) en Maria Grever en Fia Dieteren (red.), *Een vaderland voor vrouwen / A fatherland for women. The 1898 'Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid' in retrospect* (Amsterdam 2000). Hieruit deel een 'International influences'.
- 60 Marieke Hellevoort, 'Nicolaas Beets, Jan Pieter de Keyser en de Vrouwenquaestie', *De negentiende eeuw* 18 (1994) 131-139.

- 61 Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke seks geschikt', 203-204.
- 62 Lotte Jensen, 'De Nederlandse vrouwenpers in een internationaal perspectief', in: *Nederlandse letterkunde* 6 (2001) 219-239.
- 63 Margaret H. McFadden, *Golden cables of sympathy. The transatlantic sources of nineteenth-century feminism* (Kentucky 1999). Voor een kritische bespreking van dit werk, zie Mineke Bosch, 'International Sisterhoods', *The Lesbian Review of Books* 6 (2000) 9-10. Voor een internationale benadering, zie ook Bonny S. Anderson, *Joyous greetings. The first international women's movement, 1830-1860* (New York 2000).
- 64 Ook de verspreiding van emancipatoire denkbeelden via oorspronkelijk Nederlandsstalige werken verdient nog nadere studie. Een fraaie aanzet daartoe biedt de bijdrage van Marianne Braun over de roman *Hilda van Stajlerburg* (1897) in: Bank en Van Buuren, 1900: *Hoogtij van burgerlijke cultuur*, 503-521.
- 65 Zie <http://www.roquade.nl/~wwriters/>. Voor nadere informatie: Suzan van Dijk, 'Een database voor het literair-historisch onderzoek naar schrijfsters: "Women Writers before 1900"', in: *Muzen aan het werk. Vrouwenlevens in de kunsten. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 23 (Amsterdam 2003) 215-221.
- 66 Anna Hausdorf, 'The reception of 19th-century German women novelists and the influence on their Dutch contemporaries', in: Suzan van Dijk e.a. (red.), *I've heard about you. Foreign women's writing crossing the Dutch border* (Hilversum 2004) 254-274, 272.
- 67 Voor een biografische schets, zie Lotte Jensen, 'Jacobina Berendina Vischer, 1835-1912', in: *Biografisch Woordenboek Nederland* (<http://www.inghist.nl/> onderzoek/projecten/BWN) (te verschijnen)
- 68 Catharina van Rees, 'De Duitse vrouw in de geschiedenis', *Onze Roeping* (april 1873) 167.
- 69 Frances Gouda, 'Add a chapter on women and stir. Weemoedige overpeinzingen bij IJkpunt 1900', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003) 54-63.
- 70 Jansz en Van Loosbroek, 'Nieuwe literatuur over de eerste feministische golf: "herschrijven van de geschiedenis"', 10-29.
- 71 Mineke Bosch, 'Internationalism, theory and the future of women's history', in: *In de ban van het verhaal. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 11 (1990) 107-118.
- 72 12 mei 1919 is de datum waarop het actieve vrouwenkiesrecht door de Tweede Kamer kwam.